

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-2.25>

О. А. Столярчук

доктор психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса Грінченка

О. П. Сергєєнкова

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса Грінченка

РОЛЬ РЕФЛЕКСИВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПЕРЕЖИВАННІ КРИЗ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано результати емпіричного дослідження ролі рефлексивності як особистісної риси майбутніх психологів у переживанні ними криз професійного навчання.

Описані в наукових джерелах суперечності становлення особистості майбутнього психолога в умовах професійної підготовки підтверджують поширеність переживання студентами криз фахового навчання. Професійне становлення студентів-психологів розглядається крізь призму переживання кризи адаптації першокурсниками, кризи апробації на третьому курсі, кризи фахової готовності, яка розгортається на випускному четвертому курсі, та кризи професійної ідентифікації у шестикурсників. Індикатором цих криз є активізована рефлексивність як значуща особистісно-професійна якість майбутніх психологів. Саме розвинена рефлексивність дає змогу студентам, які здобувають психологічний фах, ретельно проаналізувати та оцінити успішність власного особистісно-професійного становлення.

Емпіричне дослідження, яке проведене зі студентами першого-шостого курсів спеціальностей «Психологія» та «Практична психологія» Київського університету імені Бориса Грінченка, базувалось на використанні методів анкетування, тестування, кількісного та якісного аналізу даних. Метою дослідження поставлено вивчення змісту рефлексії та ролі рефлексивності майбутніх психологів у процесі переживання ними криз професійного навчання.

На підґрунті виявленої динаміки емоційного супроводу, рівня фрустрованості та стресогенності фахової підготовки підтверджено поширений характер переживання криз професійного навчання студентами третього, четвертого та шостого років навчання.

Результати тестування засвідчують, що для абсолютної більшості майбутніх психологів характерна розвинена рефлексія. Також зафіксовано переважання носіїв розвиненої рефлексії з негативним аспектом щодо всіх опитаних. Це свідчить про їхню тенденцію концентрувати увагу на проблемних аспектах професіоналізації, що і провокує переживання криз. Водночас виявлено загалом критичне та реалістичне осмислення майбутніми психологами власної мотивації вибору професії, внутрішніх перешкод фахового становлення та адекватне позначення його типу. Відповідно, розвинена рефлексивність постає важливою умовою успішного подолання майбутніми психологами криз професійного навчання.

Ключові слова: студент, рефлексія, професійна підготовка, криза професіоналізації.

Постановка проблеми. Важливим етапом професійного становлення майбутніх психологів є фахова підготовка, під час якої закладається підґрунтя успішності професійної самореалізації особистості. Професіоналізація студентів, які здобувають психологічний фах, супроводжується стабільними та кризовими періодами. Під час переживання студентом кризи випробуванню піддається успішність засвоєння ним обраної професійної ролі та формування фахової ідентичності. Для конструктивної стратегії подолання майбутнім психологом кризи потрібна активізація важливої особистісної риси – рефлексивності. Отже, саме ця риса постає чинником успішності переживання студентами-психологами криз професійного навчання, а вивчення її

динаміки та змісту рефлексії є важливим прикладним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійне просування до автентичності у процесах саморозуміння, самоприйняття й особистісного зростання потребує задіяності такої особистісної риси, як рефлексивність. Стаючи особистісною якістю, рефлексивність забезпечує усвідомлення та регуляцію суб'єктом своєї діяльності. Російський психолог В.Д. Шадріков наголошує на думці, що рефлексивність як особистісна якість сприяє успішному виконанню діяльності, спрямовуючи процес мислення, організовуючи його та керуючи ним. Особистість через свою якість рефлексивності стає здатною керувати вирішенням завдань, ходом своїх думок [1, с. 137].

Рефлексивність є багатограним психічним феноменом, що поширюється на різні види діяльності. Науковці І.М. Семенов і С.Ю. Степанов залежно від того, яка саме предметна діяльність рефлексується та перетворюється людиною, виокремлюють такі типи рефлексії, як інтелектуальний, особистісний, комунікативний, кооперативний [2]. Не заперечуючи вагомості кожного з вищезгаданих типів для становлення особистості фахівця, наголосимо на провідній ролі саме особистісної рефлексії, яка стає дієвим механізмом його професіоналізації.

Формування рефлексивності як стійкої особистісної якості має поетапний характер, що передбачає накопичення рефлексивної компетентності, на підґрунті якої формується рефлексивна позиція (стійкий самоаналіз зовнішніх і внутрішніх психічних проявів), яка, своєю чергою, активізує становлення рефлексивної культури (готовності та здатності переосмислювати та реконструювати особистий досвід і гнучко впроваджувати його у діяльність). Цілком правильною є думка А. Маслоу про те, що щоразу, коли людина бере на себе відповідальність за вибір, вона самоактуалізується. Але людина не може зробити хороший життєвий вибір, поки вона не почне прислухатися до себе, до свого «Я» в кожний момент свого життя [3, с. 111]. Відповідно, рефлексивність забезпечує осмислення суб'єктом власних здобутків, прорахунків, ресурсів, сенсів, цінностей, мотивів – усієї палітри особистісних проявів у контексті власного професійного становлення.

Питання переживання криз професійного навчання стало предметом наших попередніх досліджень. Виявлено, що впродовж професійної підготовки майбутні фахівці схильні переживати такі нормативні кризи, як криза адаптації, яка розгортається на першому курсі, криза апробації, що характерна для третього року навчання, та криза фахової готовності, суб'єктами переживання якої є студенти четвертого року навчання [4]. Також встановлено, що під час навчання в магістратурі студенти піддаються ризику розгортання ще однієї нормативної кризи – кризи фахової ідентифікації [5, с. 225–228]. Важливо розуміти, що рефлексивність саме для майбутніх психологів постає наріжним каменем їхнього фахового потенціалу, позаяк дає змогу проаналізувати переваги та слабкі місця власної особистості як знаряддя професійної діяльності та самореалізації в ній.

Метою статті є виклад і аналіз результатів дослідження змісту рефлексії та ролі рефлексивності майбутніх психологів у процесі переживання ними криз професійного навчання.

Виклад основного матеріалу. На початку фахового навчання студенти, що обрали психологічний фах, уже мають достатній рівень розвитку рефлексивності як стійкої особистісної

риси, позаяк рефлексія є звичним механізмом самопізнання та самовизначення представників юнацького вікового періоду. Старт процесу професіоналізації провокує новий виток розвитку рефлексивності, полігоном дії якої постає фахове становлення майбутніх психологів. Зазначимо, що рефлексія студентів поєднує позитивний і негативний зміст (власні переваги, досягнення та недоліки, поразки).

Наше емпіричне дослідження було здійснене зі студентами першого-шостого курсів спеціальностей «Психологія» та «Практична психологія» Київського університету імені Бориса Грінченка. У роботі застосовано методи анкетування, тестування, кількісного та якісного аналізу даних.

Для підтвердження ймовірності переживання студентами-психологами вищезазначених криз професійного навчання нами було виявлено динаміку таких їхніх ознак, як емоційний супровід, рівень фрустрованості та стресогенності фахової підготовки.

Для виявлення емоційного супроводу студентами майбутньої професійної діяльності було використано шість градацій у межах двох різновидів. Зокрема, сприятливий емоційний супровід виражався через інтерес, захоплення та натхнення, а несприятливий позначався байдужістю, розчаруванням і тривогою. Найвищі показники інтересу до професії, зафіксовані у студентів-психологів, загалом зберігаються під час їхнього фахового навчання (рис. 1). Рівень захоплення майбутнім фахом стрімко зменшується серед четвертокурсників, але відновлюється у магістрантів. Схожу тенденцію виявлено й щодо динаміки натхнення.

Проблемність у ставленні випускників-четвертокурсників до майбутньої фахової діяльності підтверджується показниками несприятливого емоційного супроводу, а саме зростанням рівня байдужості (рис. 2). На цьому тлі відносно благополучним виглядає початок навчання у магістратурі, де низхідна динаміка охоплює всі варіанти несприятливого емоційного супроводу, окрім тривоги.

Однак на шостому курсі ситуація знову погіршується. Це підтверджує переживання кризи фахової готовності четвертокурсниками і кризи професійної ідентифікації студентами шостого курсу.

Найбільш яскравим показником переживання особистістю кризи є сильна фрустрація та травмуючі тривожні переживання. Фрустрація супроводжує кризу в контексті переживання невдачі, що виникає внаслідок блокування активованих потреб. Оскільки особистісне самопочуття студентів не обмежується задоволенням лише професійно спрямованих потреб, то необхідно диференціювати фрустрованість, спричинену

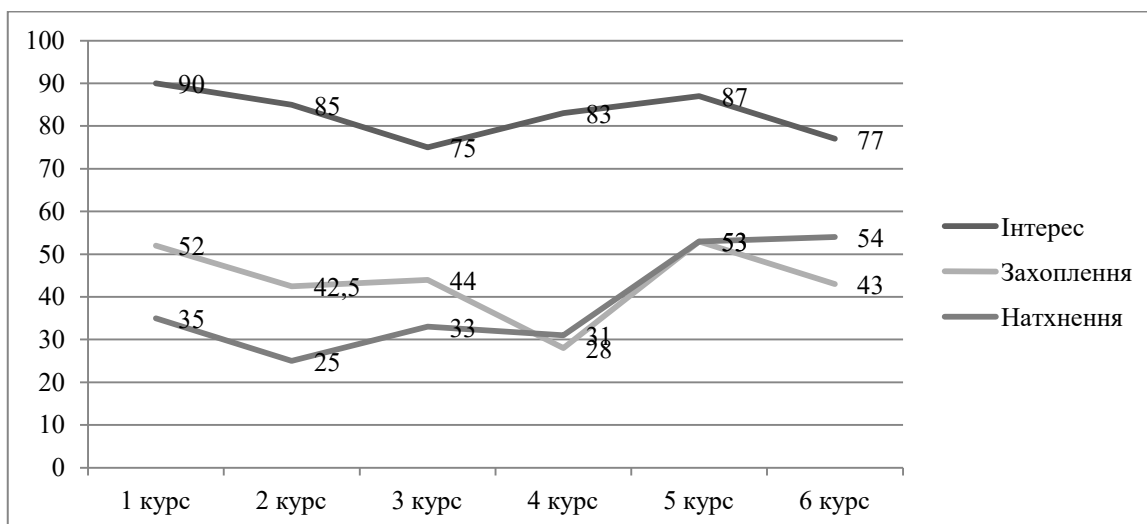

Рис. 1. Динаміка сприятливого емоційного супроводу майбутніми психологами професійної діяльності (% носіїв)

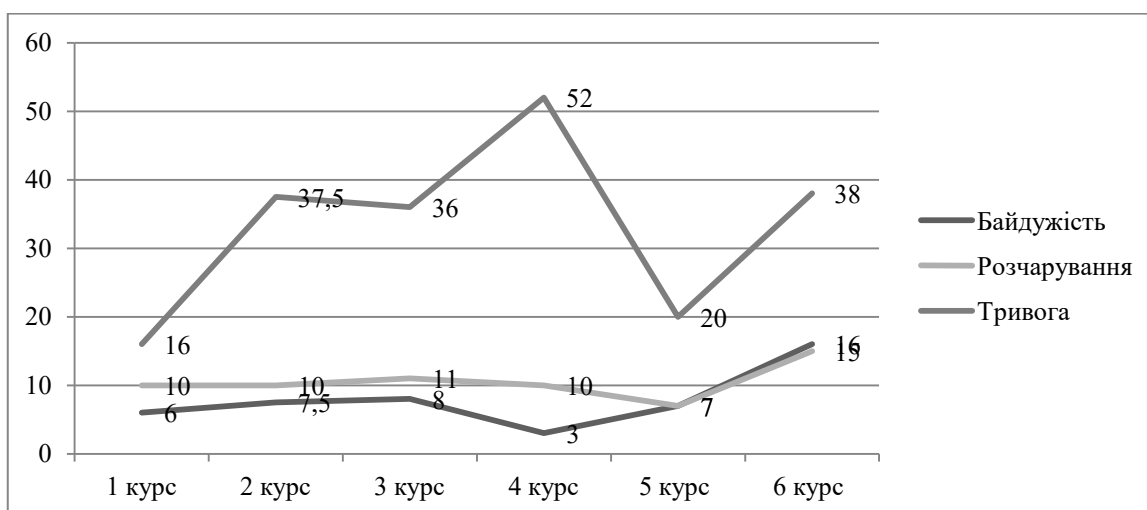

Рис. 2. Динаміка несприятливого емоційного супроводу майбутніми психологами професійної діяльності (% носіїв)

проблемами професійного становлення, та тотожний стан, спричинений блокуванням альтернативних потреб. Для цього було одночасно діагностовано рівень особистісної та професійно спрямованої фрустрованості. Ці показники було співставлено у студентів першого–шостого курсів для виявлення загальної динаміки. Встановлено суттєве зменшення рівня професійно спрямованої фрустрованості студентів другого та п'ятого курсів на тлі незначного зниження показника особистісної фрустрованості. Але на третьому та шостому курсах суттєво зросли показники обох аспектів фрустрованості, що демонструють дані рис. 3.

Відповідно, динаміка рівня професійно спрямованої фрустрованості студентів продемонструвала їх схильність до переживання криз на третьому, четвертому та шостому курсах.

Для остаточної перевірки припущення про поширеність серед студентів-психологів криз фахового навчання на третьому, четвертому та шостому курсах було проаналізовано суб'єктивну

оцінку стресогенності навчання (кількісна динаміка відображена на рис. 4).

Студенти оцінювали рівень стресогенності кожного року їх навчання в університеті. Середньостатистичний рівень стресогенності третього року навчання за оцінками магістрантів становив 51%, його суттєве зростання відбулось під час четвертого курсу, досягаючи 66% внаслідок розгортання кризи фахової готовності. Значне зниження рівня стресогенності виявлено щодо оцінки п'ятого курсу навчання (до 45%), проте останній рік навчання у магістратурі студенти оцінили за показником стресогенності у 58%, що відобразило її суттєве зростання.

Під час бесіди з досліджуваною вибіркою студентів третього курсу встановлено, що найбільший стрес супроводжував проходження ними активної практики, під час якої їхні сподівання на власну продуктивність не досить, м'яко кажучи, підтвердились. Випускники-четвертокурсники найбільше переймалися перспективами працевлаштування, сумнівами у власній фаховій компе-

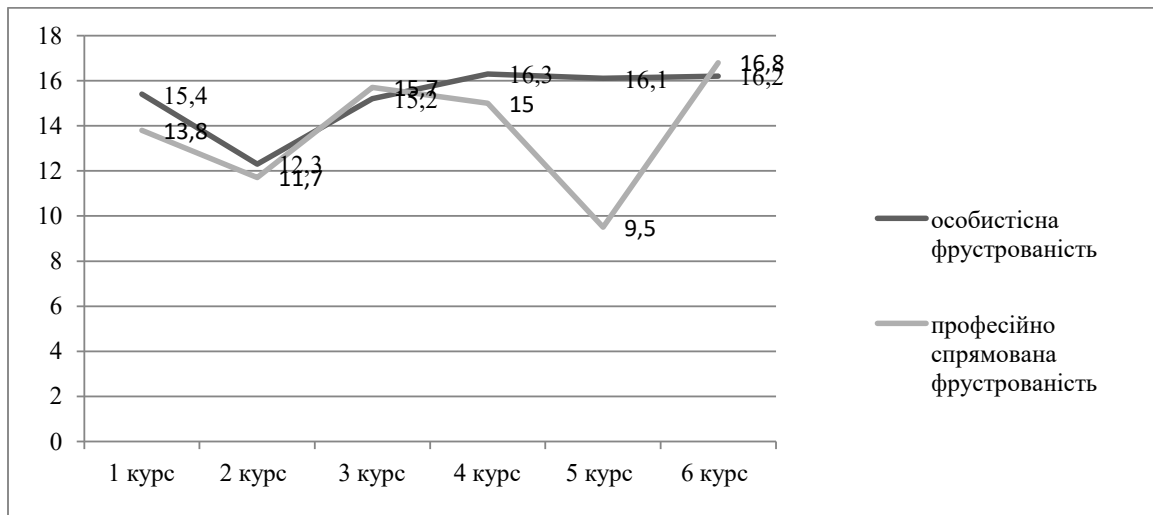

Рис. 3. Динаміка рівня фрустрованості студентів

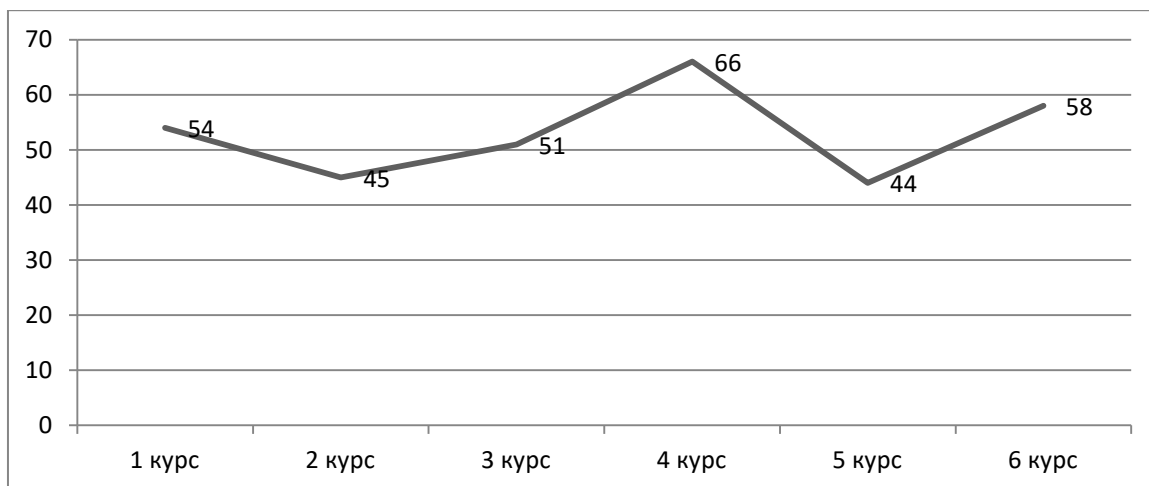

Рис. 4. Динаміка стресогенності фахового навчання студентів (%)

тентності, а також активно розглядали варіанти зміни професії.

Студенти п'ятого курсу наголошували на наявності низки труднощів організаційного характеру – нестабільний розклад, значний обсяг самостійної роботи, ставлення до них як до школярів з боку деяких викладачів; а також фігурували проблеми змістового характеру – переважання теоретичних навчальних дисциплін над професійно орієнтованими, недостатній обсяг профільних дисциплін на тлі необхідності опанування навчальних дисциплін, які оцінювались як другорядні чи непотрібні для майбутньої фахової діяльності.

У студентів шостого курсу вищезазначені проблеми повторювались, однак перелік труднощів їхнього фахового навчання суттєво поповнився. Так, фігурували проблеми поєднання навчання і професійної діяльності (64% опитаних студентів уже працюють за фахом), складності проходження асистентської практики (невмотивовані студенти, проблеми підготовки й організації занять, відсутність достатнього методичного супроводу

тощо), труднощі написання магістерської роботи, розчарування у змісті освітньої програми підготовки магістрів, проблеми працевлаштування за фахом, негативна мотивація професійної діяльності загалом. Таким чином, перший етап нашого емпіричного дослідження завершився підтвердженням гіпотези про поширеність криз професійного навчання серед майбутніх психологів під час третього, четвертого та шостого років їхнього навчання.

Наступним кроком дослідження було виявлення динаміки та змісту рефлексивності майбутніх психологів у річчї переживання ними криз фахового навчання. Під час вивчення динаміки рефлексивності майбутніх психологів виявлено незначну кількість носіїв з нерозвинутою зазначеною особистісною рисою лише на другому та четвертому курсах, що є сприятливим фактом (табл. 1). Зафіксовано значне переважання вибірки студентів, що мають розвинену рефлексивність, однак з домінуючим негативним змістом. Значний стрибок кількості носіїв рефлексивності з

Таблиця 1

Динаміка рефлексивності майбутніх психологів

Рівні	Кількість носіїв (у %)					
	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Не розвинена	0	2,5	0	3	0	0
Розвинена з негативним змістом	76	42,5	69	69	69	73
Розвинена з позитивним змістом	24	55	31	28	31	27

позитивним змістом простежується лише на другому році навчання майбутніх психологів.

Зростаючу динаміку вибірки студентів, які більше концентрують увагу на власних проблемах і поразках, можна пов'язати з переживаннями ними нормативних криз професійного навчання – кризи апробації на третьому курсі, кризи фахової готовності на четвертому курсі та кризи професійної ідентифікації під час шостого року навчання. Водночас негативний зміст рефлексії майбутніх психологів як ознака переживання кризи може стати ресурсом для особистісного вдосконалення. Тому подальшим вектором нашого дослідження визначено зміст рефлексії студентами-психологами власного професійного становлення.

Мотивація обрання професії постає початковою умовою успішності її засвоєння. Тому в фокус нашого дослідження потрапила сфера рефлексії майбутніми психологами мотивів їхнього професійного вибору. На підґрунті аналізу результатів було виявлено, що опитані майбутні психологи обрали фах першочергово через його відповідність власним здібностям, а також через прагнення респондентів збагатити психологічну компетентність.

Третім впливовим мотивом для опитаних виявлено прагнення вирішити власні особистісні проблеми, далі фігурує бажання допомагати людям. Прагматичне прагнення мати диплом про вищу освіту не надто впливове, але все ж не заперчується частиною опитаних. Студентів-психологів не надихали настанови близьких щодо вибору професії, також вони не вважають обраний фах престижним, особливо в плані зарплатні. На підставі аналізу результатів вивчення мотивації вибору респондентами професії психолога виявлено домінуючі егоцентричні чинники. Вершина рейтингу мотивів, з одного боку, підтвер-

джує розвинену рефлексивність студентів, а з іншого – виразно натякає на ймовірність переживання ними криз професіоналізації.

У процесі становлення особистості фахівця неминуючо є дія перешкод, подолання яких забезпечує прогрес його професіоналізації. Практика психологічних досліджень показує, що саме внутрішні перешкоди становлення особистості фахівця частіше провокують переживання ним криз. Рефлексія студентами внутрішньої детермінації проблем професійного становлення є вагомим кроком на шляху їх конструктивного вирішення.

За даними нашого дослідження, майбутні психологи всіх опитаних курсів визнають лінощі та брак волі найвагомими внутрішніми перешкодами власного фахового становлення (табл. 3). Особливо критичними у цьому контексті є першо- та третьокурсники. Другу позицію рейтингу внутрішніх труднощів займає низька самооцінка, від якої найбільше потерпають студенти першого, третього та шостого років навчання. Концентрація на особистому (родинному) житті суттєво відволікає від питань професійного становлення студентів, що здобувають освітній рівень бакалавра, але значно менше – магістрантів. Проблема неправильного вибору професії більше усвідомлюється майбутніми психологами починаючи з другого року навчання. Серед студентів магістратури вибірка носіїв цієї перешкоди значно зменшується. Найменш вагомою перешкодою професійного становлення майбутні психологи визнали власний перфекціонізм і працеголізм, хоча періодами посилення цих якостей постають другий і п'ятий роки навчання.

Таким чином, дослідження рефлексії студентами внутрішніх перешкод їхнього фахового становлення виявило домінування лінощів, браку

Таблиця 2

Зведені дані ранжування мотивів вибору професії майбутніми психологами

Назва мотиву	Кількість виборів (%)*	Рейтингова позиція
Відповідність обраної професії здібностям	55	1
Збагачення знань з психології	52	2
Вирішення власних особистісних проблем	48	3
Бажання допомагати людям	39	4
Диплом про вищу освіту	33	5
Престиж професії	21	6
Настанови близьких	18	7

*анкетування передбачало можливість вибору респондентом кількох варіантів відповідей

Таблиця 3

Внутрішні перешкоди професійного становлення майбутніх психологів

Назва перешкоди	Кількість виборів* (%)					
	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Неправильний вибір професії	12	30	29	31	20	23
Низька самооцінка	42	30	44	34	33	46
Лінощі, брак волі	72	55	72	62	60	69
Надмірна вимогливість до себе та працеголізм	12	17,5	11	14	33	15
Концентрація на особистому (родинному) житті	34	42,5	42	38	27	15

*анкетування передбачало можливість вибору респондентом кількох варіантів відповідей

Таблиця 4

Позначення майбутніми психологами шляху професійного становлення

Тип становлення	Кількість виборів (у %)					
	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Успішний	26	25	19	24	60	38
Суперечливий	62	67,5	64	59	26	46
Несприятливий	4	2,5	11	0	7	16
Кризовий	8	2,5	0	7	7	0
Хибний	0	12,5	6	10	0	0

волі та низької самооцінки. Визнаними дієвими перешкодами також є концентрація майбутніх фахівців на особистому (родинному) житті, що відволікає від навчання, а також проблема неправильного вибору професії, зафіксована частиною опитаних.

У контексті дослідження змісту рефлексії студентів цікаво було довідатися, як вони позначають власний шлях професійного становлення, що стало змістом чергового питання анкети. Найбільша кількість опитаних студентів-психологів, що навчаються на бакалавраті, віднесла себе до носіїв суперечливого типу професійного становлення (табл. 4). Близько чверті респондентів відзначили успішність фахового становлення, а серед магістрантів кількість таких студентів суттєво зростає. Однак майбутні психологи, що в магістратурі здобувають повну вищу освіту, частіше позначали власну професіоналізацію як несприятливу, особливо випускники. На думку частини опитаних, їхнє професійне становлення має кризовий характер, проте це не стосується студентів третього та шостого курсів.

Вибірка носіїв хибного типу фахового становлення присутня лише серед студентів, що здобувають освітній рівень бакалавра, хоча першокурсники ще не використовують такого позначення. Дані таблиці засвідчують, що успішний тип фахового становлення загалом характерний досить малій частині вибірки, окрім п'ятикурсників. Інші варіанти позначення типу професійного становлення, які здебільшого обирали респонденти, виразно корелюють з імовірністю переживання криз фахового навчання.

Висновки. Виявлені під час емпіричного дослідження суперечності становлення особистості майбутнього психолога в умовах професійної підготовки підтверджують поширеність

переживання студентами криз фахового навчання. Їхнє професійне становлення розглядається крізь призму переживання кризи адаптації першокурсниками, кризи апробації на третьому курсі, кризи фахової готовності, яка розгортається на випускному четвертому курсі, та кризи професійної ідентифікації у шестикурсників. Чинником цих криз є рефлексивність як значуща особистісно-професійна якість майбутніх психологів. Зафіксоване переважання носіїв розвинутої рефлексії з негативним змістом свідчить про їх тенденцію концентрувати увагу на проблемних аспектах професіоналізації, що і провокує переживання криз. Водночас виявлено загалом критичне та реалістичне осмислення майбутніми психологами власної мотивації вибору професії, внутрішніх перешкод фахового становлення та адекватне позначення його типу. Відповідно, розвинена рефлексивність постає важливою умовою успішного подолання майбутніми психологами криз професійного навчання.

Перспективами подальших наукових розвідок вбачаємо детальне вивчення можливостей застосування рефлексивно-проектувальної освітньої технології для успішного переживання криз професіоналізації майбутніми психологами.

Література:

1. Шадріков В.Д. Роль рефлексии и рефлексивности в развитии способностей учащихся. *Психология образования* : журнал Высшей школы экономики. 2012. Т. 9. № 4. С. 133–144.
2. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития личности. *Вопросы психологии*. 1983. № 2. С. 35–42.
3. Маслоу А. Психология бытия / пер. с англ. Москва : Рефлбук ; Киев : Ваклер, 1997. 304 с.

4. Столярчук О.А. Дослідження динаміки криз фахового навчання майбутніх учителів. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2010. Вип. 29. С. 305–311.
5. Столярчук О.А. Психологія становлення особистості фахівця в умовах різновекторності універсуму: монографія. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2018, 294 с.
-

Stoliarchuk O. A., Serhieienkova O. P. Role of future psychologists' reflexivity in the experiencing of crises of professional studying

The results of empirical research of the role of reflexivity as future psychologists' personal characteristic in the conditions of crises of professional studying are analyzed in the article.

Contradictions of future psychologists' personal becoming in the conditions of professional studying were described in the scientific sources. This is indicator of the students' experiences of crises of professional training. Future psychologists are experiencing several crises during their professional training.

This is a crisis of adaptation, a crisis of approbation, a crisis of professional readiness and crisis of professional identification, which students are experiencing in the first, third, fourth and sixth years of professional studying. A reflexivity as significant personal and professional characteristic of future psychologists is an indicator of these crises. A developed reflexivity of future psychologists allows analyzing and evaluating the success of their personal and professional becoming carefully.

An empirical research was conducted with students of the specialties "Psychology" and "Practical Psychology" of Boris Grinchenko Kyiv University. Methods of questioning, testing, quantitative and qualitative data analysis were used in the research. The purpose of research is studying the content of reflection and the role of reflectivity of future psychologists in the conditions of crises of professional training.

The dynamics of future psychologists' emotional support, of the level of frustration and stressfulness of professional training was revealed in the research. These dynamics were confirmed the prevalence of experiencing crises of professional training by third, fourth and sixth year students. Test results indicate that the vast majority of future psychologists have a developed reflection. The dominance of students' reflection wish negative content was recorded also. This tendency to focus on the problematic aspects of professionalization is provoking of future psychologists' crisis experiences. At the same time, the critical and realistic understanding of future psychologists' motivation for choosing a profession, of internal obstacles to professional formation and of adequate designation of his type were revealed. Finally, a developed reflexivity is an important prerequisite of the successful coping of crises by future psychologists.

Key words: *student, reflection, professional training, crisis of professionalization.*